

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНИ

КОРНІЄНКО ЛАРИСА МИКОЛАЇВНА

УДК 811.161.2'374

**УКРАЇНСЬКА ФРАЗЕОГРАФІЯ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ:
ТЛУМАЧНІ ТА ПЕРЕКЛАДНІ СЛОВНИКИ**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис.

Працю виконано у відділі загального та порівняльно-історичного мовознавства Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України.

Науковий керівник – кандидат філологічних наук, професор
Чумак Володимир Васильович,
заступник директора з наукової роботи
Українського мовно-інформаційного фонду
НАН України

Офіційні опоненти – доктор філологічних наук
Стишов Олександр Анатолійович,
професор кафедри української мови
Інституту філології Київського
університету імені Бориса Грінченка

кандидат філологічних наук, доцент
Гнатюк Ірина Святославівна,
старший науковий співробітник
відділу лексикології, лексикографії та
структурно-математичної лінгвістики
Інституту української мови НАН України

Захист дисертації відбудеться „18” квітня 2017 року о 12:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.172.01 Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України за адресою: м. Київ, вул. М. Грушевського, 4.

Автореферат розіслано „ ” березня 2017 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат філологічних наук, доцент

В. І. Ярмак

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Друга половина ХХ століття для східнослов'янської лінгвістики характеризується активізацією досліджень, присвячених лексикографічному опрацюванню фразеологічного складу слов'янських мов.

Дуже важливим підґрунтям для вироблення теоретичних засад дослідження української фразеології і фразеографії стали наукові праці відомих вітчизняних і зарубіжних мовознавців Л. А. Булаховського, В. В. Виноградова, В. П. Жукова, В. І. Ковалюка, Б. А. Ларіна, І. Я. Лепешева, Ф. П. Медведєва, В. М. Мокієнка, О. І. Молоткова, І. С. Олійника, О. О. Потебні, М. М. Сидоренка, Л. Г. Скрипник, Г. М. Удовиченка, В. Д. Ужченка, Ф. М. Янковського та інших учених, які започаткували вивчення фразеологічного складу східнослов'янських мов, встановивши класифікаційні характеристики фразеологічних одиниць і способи та засоби їх лексикографування.

Сучасна українська фразеографія представлена іменами В. М. Білоноженко, В. О. Винника, І. С. Гнатюк, Г. М. Доброльожі, Г. А. Домарецької, Ж. В. Краснобаєвої-Чорної, З. С. Мацюк, С. Є. Панцьо, Ю. Ф. Прадіда, Л. В. Самойлович, М. В. Серебряк, О. І. Скопненка, Д. В. Ужченка, Т. В. Цимбалюк-Скопненка, А. П. Ярещенко та інших лінгвістів, дослідження яких репрезентують стан опрацювання питань теорії і практики укладання фразеологічних словників, специфіки відбору фразеологічних одиниць, їх упорядкування, встановлення закономірностей представлення системних явищ і зв'язків українських фразеологізмів у лексикографічних працях, вироблення нових методик укладання фразеологічних словників аж до створення словників електронного типу.

Поза увагою дослідників поки що залишається один із найважливіших періодів розвитку української фразеографії, а саме, друга половина ХХ – початок ХХІ століть, на який випадають науково опрацьовані ґрунтовні авторські та академічні фразеологічні словники, укладені з урахуванням нових досягнень сучасної лексикографічної теорії.

Актуальність теми. Актуальність дисертаційного дослідження зумовлюється необхідністю комплексного вивчення української фразеографії другої половини ХХ – початку ХХІ століть, зокрема, питань теорії і практики укладання фразеологічних словників відповідного періоду, встановлення критеріїв відбору і упорядкування фразеологізмів, принципів лексикографування фразеологічних одиниць у фразеографічних працях, відтворення семантичних і граматичних характеристик фразем у словникових статтях, урахування особливостей лексикографування фразеологічної синонімії, антонімії, полісемії та ін.

Зв'язок дисертації з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації затверджена вченою радою Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (протокол № 1 від 26 січня 2012 р.) та Науковою радою “Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності” НАН України (протокол № 4 від 25 жовтня 2012 р.). Праця виконана в межах теми, що розробляється відділом загального мовознавства Інституту мовознавства

ім. О. О. Потебні НАН України «Мова, суспільство й культура у їхніх взаємозв'язках», яка виконувалась за розпорядженням Бюро Відділення ЛМН НАН України, протокол № 6 від 26.10.2010 р.

Метою дисертації є комплексне дослідження питань теорії і практики лексикографування фразеологізмів в українському мовознавстві другої половини ХХ – початку ХХІ століть, визначення принципів словникового опису фразеологічних одиниць, специфіки систематизації та структурування словникових статей у фразеографічних працях, способів відображення фразеологічної семантики у фразеографії досліджуваного періоду, особливостей лексикографування системних зв'язків у тлумачних і перекладних фразеологічних словниках.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

- обґрунтувати теоретичні засади дослідження української фразеографії у лінгвістичній науці другої половини ХХ – початку ХХІ ст.;
- визначити принципи лексикографування фразеологічних одиниць у тлумачних та перекладних словниках досліджуваного періоду;
- встановити макроструктурні й мікроструктурні характеристики лексикографічної параметризації фразеологізмів у аналізованих словниках;
- з'ясувати способи і засоби лексикографування фразеологічних одиниць у тлумачних та перекладних словниках;
- встановити особливості лексикографування системних відношень і явищ (полісемія, синонімія, антонімія, варіантність) у структурі тлумачних та перекладних фразеологічних словників.

Об'єкт дослідження – українська фразеографія другої половини ХХ – початку ХХІ століть.

Предметом дослідження є теорія і практика укладання тлумачних та перекладних фразеологічних словників української мови вказаного періоду.

Матеріалом дослідження стали словникові статті в українських тлумачних та перекладних фразеологічних словниках, збірках та довідниках другої половини ХХ – початку ХХІ століть. У дисертації за межами дослідження залишилися словники, реєстровими одиницями яких є прислів'я, приказки, крилаті вислови, терміни, кваліфікація яких все ще залишається дискусійною в історії слов'янської фразеографії.

Джерельною базою дисертації стали понад 70 фразеологічних праць, зокрема, українські *тлумачні фразеологічні словники* («Фразеологічний словник української мови» у 2 т. Г. М. Удовиченка (1984), «Фразеологічний словник української мови» В. Д. Ужченка, Д. В. Ужченка (1998), академічні «Фразеологічний словник української мови» у 2 т. (1993), «Словник фразеологізмів української мови» (2003) та інші), *перекладні словники* («Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник» І. С. Олійника, М. М. Сидоренка (1991), «Англо-український фразеологічний словник» К. Т. Баранцева (2005), «Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь. Эмоции человека» Ю. Ф. Прадіда (1994), «Українсько-англо-російський ілюстрований фразеологічний словник» І. Є. Намакштанської та ін. (2007) та ін.), *семантико-парадигматичні фразеологічні словники* («Словник фразеологічних синонімів» М. П. Коломійця, Є. С. Регушевського (1988), «Словник фразеологічних антонімів

української мови» В. С. Калашника, Ж. В. Колоїз (2004)). Використано низку *словників-довідників і довідників* («Довідник англійських, німецьких та українських ідіом і виразів» А. Д. Шеріка, В. Я Савічук, В. Ф. Старка (2000) та ін.). До аналізу залучалися також матеріали тлумачного «Словника української мови» в 11 т. (1970–1980) та «Словника української мови» в 20 т. (Т. I–VI, 2013–2015 рр.).

Методи дослідження зумовлені специфікою аналізованого матеріалу і метою та завданнями його вивчення. Основним методом дослідження є *описовий* з елементами *порівняльного аналізу* словників різних авторів, що дозволив виявити специфіку використання фразеологічних одиниць. У межах описового методу застосовано методики лінгвістичного *спостереження, узагальнення та класифікації* фразеологічного матеріалу. *Контекстний і компонентний* методи забезпечили структурно-семантичний аналіз фразеологічних одиниць словників різних типів. У межах *зіставного* методу в деяких випадках використано *кількісно-статистичний аналіз* словникових статей аналізованих фразеологічних праць досліджуваного періоду.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній уперше в українській лінгвістиці встановлено й комплексно описано специфіку лексикографування фразеологізмів в українських тлумачних та перекладних фразеологічних словниках другої половини ХХ – початку ХХІ ст. з урахуванням походження, структурних, семантичних і функціональних характеристик фразем. Крім того, визначено класифікаційні характеристики аналізованих праць, описано принципи укладання фразеологічних словників в українській лінгвістиці та з'ясовано особливості лексикографування системних зв'язків фразеологічних одиниць у словниках тлумачного та перекладного типів.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що положення і теоретичні висновки, представлені у праці, проливають світло на дискусійні питання слов'янської фразеології і фразеографії, пропонують обґрунтування ряду теоретичних і практичних аспектів сучасної української фразеографії з урахуванням системного підходу до семантики фразеологічних одиниць та використанням нових методів і прийомів формування реєстру тлумачних та перекладних фразеологічних словників. Результати сприятимуть розширенню знань про специфіку структурних параметрів фразеографічних праць і принципів лексикографування фразеологізмів у сучасній українській лінгвістиці. Автор дослідження враховує динаміку процесу фразеологізації лексичних і синтаксичних словосполучень української мови та фіксації результатів цього процесу у новітніх тлумачних і перекладних фразеологічних словниках.

Практична цінність праці полягає в можливості використання основних положень, матеріалів та результатів дослідження, зібраного ілюстративного матеріалу в лексикографічній і фразеографічній практиці, зокрема, в упорядкуванні словникових статей і укладанні фразеологічних словників різних типів, а також у навчальній роботі, зокрема, для викладання навчальних курсів та спецкурсів з фразеології, фразеографії, лексикології, стилістики. Крім того, методику дослідження та зібраний фактичний матеріал можна використовувати в подальшій науково-дослідницькій роботі автора й інших фразеологів і фразеографів.

Особистий внесок здобувача. Збирання й аналіз фразеологічного матеріалу належить авторові. Робота є одноосібним дослідженням. Усі статті написано без співавторства.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення та практичні результати наукового дослідження були представлені на міжнародних і всеукраїнських конференціях та інших наукових зібраннях: Міжнародній науковій конференції «Мова як світ світів: поетика і граматики текстових структур» (Київ, 2012), XXII Міжнародній науковій конференції «Мова і культура» ім. Сергія Бурога (Київ, 2013), Міжнародній науковій конференції «Проблеми лексико-семантичної типології» (Вороніж, 2013), II Міжнародній науковій конференції «Нова лінгвістична парадигма: теоретичні і прикладні аспекти» (Одеса, 2014), XV Міжнародних славістичних читаннях пам'яті академіка Леоніда Булаховського (Київ, 2015), I Міжнародній науковій конференції «Слов'янські студії» (Миколаїв, 2016), Фестивалі науки (Київ, 2016), II Всеукраїнській міждисциплінарній конференції «Мовний простір слов'янського світу: досвід і перспективи» (Київ, 2016). Матеріали дисертації обговорювалися на засіданнях ради молодих учених Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (Київ, 2013; 2014; 2015). Повний текст дисертації обговорено на об'єднаному засіданні відділу загального та порівняльно-історичного мовознавства і відділу слов'янських мов Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні (протокол № 1 від 15 грудня 2016 р.).

Публікації. Основні положення та результати наукового дослідження викладено в шести публікаціях, п'ять з яких вийшли друком в українських наукових виданнях, затверджених ДАК України, одна – у закордонному виданні.

Структура й обсяг дисертаційної роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, переліку умовних скорочень, списку використаної літератури та лексикографічних джерел (242 позиції). Загальний обсяг дисертації становить 218 сторінок, з них основного тексту – 190 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано обрання теми дисертації, розкривається її актуальність та новизна, зв'язок з науковими проблемами, планами та темами, окреслено мету і завдання роботи, з'ясовано її методи, визначається структура дисертації, об'єкт і предмет дослідження, матеріал, з'ясовується теоретичне та практичне значення дослідження, надано інформацію про апробацію та публікацію основних результатів дослідження.

У першому розділі «**Теоретичні засади вивчення фразеографії у лінгвістичній науці**» розглянуто теоретичні аспекти дослідження фразеографії в сучасному мовознавстві, проаналізовано стан лексикографічного опрацювання українських фразеологізмів. Окреслено основні принципи лексикографування реєстрових одиниць в українських фразеографічних працях та подано детальну класифікацію типів і видів фразеологічних словників.

Наукове обґрунтування теоретичних засад української фразеографії набуло системного вигляду саме в другій половині ХХ ст. До цього часу окремі питання теорії української фразеографії спорадично розглядалися в передмовах до укладених фразеологічних словників чи окремих статтях відомих фразеологів.

У вітчизняній науці наукове вивчення сталих сполучень слів започаткував О. О. Потебня, який називав їх *приповідками, приказками, постійними сполученнями слів*, кваліфікуючи такі сполучення слів як нарізно оформлений, але семантично неподільний, відтворюваний у мовленні знак. Пізніше фразеологічні словосполучення почали класифікуватися як стійкі або сталі сполучення слів, що сприймаються як одне ціле, як єдиний вислів, неподільний на окремі частини без втрати значення. Згодом виник спеціальний термін *фразеологічна одиниця*, уведений до наукового обігу В. В. Виноградим.

Активізація досліджень фразеологічного рівня східнослов'янських мов спостерігається з другої половини ХХ ст., коли вийшли в світ наукові праці Л. А. Булаховського, В. В. Виногорова, В. І. Ковалю, І. Я. Лепешева, Л. Г. Скрипник, М. М. Шанського та інших фразеологів, які започаткували якісно новий етап розвитку слов'янської фразеології та фразеографії. Творчо розвиваючи теоретичні положення видатних лінгвістів, їх учні й послідовники запропонували нову теорію слов'янської фразеології й фразеографії, застосувавши нові підходи і методику наукових досліджень (Л. Г. Авксент'єв, Н. Д. Бабич, В. М. Білоноженко, С. Г. Гаврин, І. С. Гнатюк, М. А. Данілович, М. Т. Демський, В. П. Жуков, В. Т. Коломієць, В. А. Ляшчинська, Ф. П. Медведєв, О. І. Молотков, І. С. Олійник, Л. С. Паламарчук, Ю. Ф. Прадід, З. Ф. Санько, Г. М. Удовиченко, В. Д. Ужченко, І. Г. Чередниченко).

У сучасній українській лінгвістиці все ще немає однастайності у вживанні загальноприйнятого терміна на позначення поняття *фразеологічна одиниця*, що є надзвичайно важливим для розмежування різних типів словосполучень і, відповідно, формування реєстру фразеологічних словників. Так, В. Д. Ужченко визначає *фразеологізмом* (крім особливих випадків, фразеологічна одиниця, фразеологічний зворот, фразеологічний вислів, стійкий вислів, вираз, ідіома, фразема) – відтворюване, цілісне за значенням, стійке за складом і структурою словосполучення. Ю. Ф. Прадід кваліфікує *фразеологічні одиниці* як стійкі звороти мови, наділені цілісним, іноді частково цілісним значенням, що вступають у смислові та граматичні зв'язки з іншими мовними одиницями, мають постійний, за традицією відтворюваний у мовленні компонентний склад.

Для нас робочим терміном є визначення фразеологічної одиниці, подане в енциклопедії «Українська мова», а саме: “*Фразеологізм, фразеологічна одиниця, фразеологічний зворот, фразема* – нарізно оформлений, але семантично цілісний і синтаксично неподільний мовний знак, який своїм виникненням і функціонуванням зобов'язаний фраземотвірній взаємодії одиниць лексичного, морфологічного та синтаксичних рівнів”.

Теорію наукового укладання фразеологічних словників, встановлення їх типів і видів, класифікаційних ознак, принципів упорядкування реєстру та ін. представлено в наукових працях М. Ф. Алефіренка, В. М. Білоноженко, П. Й. Горецького, Ж. В. Краснобаєвої-Чорної, Л. С. Паламарчука, Ю. Ф. Прадіда та інших

лексикографів. У дисертації запропоновано власну стратифікацію українських фразеологічних словників досліджуваного періоду з урахуванням сфери їх застосування.

Залежно від мети та призначення українські фразеологічні словники поділяються на:

1. *О д н о м о в н і*, у межах яких можна виділити такі види: а) *тлумачні* («Словник фразеологізмів української мови» (2003) та ін.); б) *діалектні* («Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу» В. Д. Ужченка, Д. В. Ужченка (2013) та ін.); в) *термінологічні* («Словник фразеологічних термінів сучасної української мови» Ж. В. Краснобаєвої-Чорної (2012)); г) *індивідуально-авторського використання фразеологічних одиниць* («Фразеологія перекладів Миколи Лукаша» О. І. Скопненка, Т. В. Цимбалюк (2002) та ін.); г) *семантико-парадигматичні фразеологічні словники* («Словник фразеологічних синонімів» М. П. Коломійця, Є. С. Регушевського (1988) та ін.); д) *тематичні фразеологічні словники* («Фразеологічний словник говірок Житомирщини» Г. М. Доброльожі (2010) та ін.).

2. *Д в о м о в н і*, які представляють перекладну фразеографію і поділяються на: *іншомовно-українські* («Англо-український фразеологічний словник» К. Т. Баранцева (1969; 2005)) та *українсько-іншомовні* («Українсько-французький і французько-український фразеологічний словник» М. А. Венгренивської, Г. Ф. Венгренівської, Т. Б. Оратовського (2000) та ін.).

3. *Б а г а т о м о в н і*, які є результатом зіставлення фразеологізмів кількох мов з українськими відповідниками («Русско-украинско-венгерский фразеологический словарь» В. І. Лавера, І. В. Зиканя (1983), «Hrvatskosrpsko-rusko-ukrajinski frazeološki rječnik» А. Менац, Р. Тростинецької (1985), «Українсько-англо-російський ілюстрований фразеологічний словник» І. Є. Намакштанської, О. В. Романової, О. Ф. Курочкіної (2007) та ін.).

Українські фразеологічні словники другої половини ХХ – початку ХХІ ст. вирізняються між собою різними типами, принципами укладання, обсягом реєстрового матеріалу, різноманітними способами його подання та різними часовими межами. Неоднозначність розуміння поняття *фразеологізм* укладачами словників стало причиною різного підходу до формування їх реєстрів і його кількісного наповнення.

За обсягом реєстру фразеологічні словники можна поділити на: *к о р о т к і* (до 3000 одиниць): «Словник українських ідіом» Г. М. Удовиченка (1968), «Словник фразеологічних антонімів української мови» В. С. Калашника, Ж. В. Колоїз (2001) та ін.; *с е р е д н і* (7000–8000 одиниць): академічний «Словник фразеологізмів української мови» (2003), «Фразеологічний словник говірок Житомирщини» Г. М. Доброльожі (2010) та ін.; *п о в н і* (понад 8000 одиниць): «Великий сучасний російсько-український українсько-російський словник фразеологізмів та сталих виразів» І. Г. Данилюка (2009), «Практичний англо-український словник фразеологічних синонімів» Т. А. Берези (2011) та ін.

За принципами лексикографування реєстрових одиниць українські фразеологічні словники другої половини ХХ – початку ХХІ ст. поділяються на *алфавітні, алфавітно-стрижневі, алфавітно-гніздові, алфавітно-тематичні*

(словники фразеологічних синонімів, антонімів, деякі діалектні фразеологічні словники і перекладні), *структурно-семантичні* та *структурно-граматичні*.

У сучасній теоретичній лексикографії все послідовніше обґрунтовується комплекс проблем, пов'язаних із опрацюванням понять, пов'язаних із *макроструктурою* (відбір реєстрових одиниць, обсяг і характер словника, принципи упорядкування матеріалу) і *мікроструктурою* словника (структура словникової статті, типи тлумачень, співвідношення різних видів інформації про реєстрову одиницю, типи ілюстративного матеріалу та ін.).

Базові мікроструктури тлумачних і перекладних фразеологічних словників формуються з низки обов'язкових елементів, з яких основним є тлумачення для тлумачного словника і переклад для перекладного. Інші елементи – заголовкове слово, граматична інформація, ілюстративний матеріал, паспортизація ілюстративного матеріалу – є не менш репрезентативними для цих типів словників і в комплексі формують різноманітні лінгвістичні відношення між словниковими одиницями.

Вказані принципи і способи систематизації реєстрового матеріалу в українських фразеологічних словниках потребують подальшого опрацювання, спрямованого на удосконалення словникової організації фразеологічного матеріалу і збереження фразеологічного фонду української мови.

У другому розділі **«Історія української тлумачної і перекладної фразеографії другої половини ХХ – початку ХХІ століть»** розглядається історія становлення тлумачної та перекладної фразеографії досліджуваного періоду, аналізуються основні тлумачні й перекладні фразеологічні словники, визначаються параметри лексикографування фразеологічних одиниць у словниках, специфіка формування реєстру, структура словникових статей, специфіка формул тлумачення, вказівка на граматичні й стилістичні характеристики і т. ін.

В українській тлумачній фразеографії досліджуваного періоду першими з'явилися словники навчально-методичного характеру, спрямовані переважно на користувача, пов'язаного з вивченням або вдосконаленням навичок з української мови.

Серед перших фразеографічних праць досліджуваного періоду, в яких реалізовано науково обґрунтовану теорію укладання словників, дослідники називають **«Фразеологічний словник»** за авторством Н. О. Батюк з реєстром близько 1100 фразеологізмів, що вийшов у світ 1966 року. У базовій мікроструктурі цього словника враховано наявність основних структурних елементів, характерних для фразеографічної праці тлумачного типу: реєстрова одиниця подається у повній формі з відповідною вказівкою на сферу вживання, формулою тлумачення, ілюстративною частиною. Реєстрові фразеологічні одиниці витлумачувалися за алфавітним принципом з обов'язковою вказівкою на специфіку наголошування кожного компонента словосполучення.

Знаковою подією в українській фразеографії кінця 60-х років ХХ ст. став вихід у світ однотомного тлумачного **«Словника українських ідіом»** (СУІ) Г. М. Удовиченка (1968), з реєстром понад 2200 фразеологічних висловів, притаманних українській мові. Макроструктура цього словника характеризується великою кількістю складників і формується з таких конструктивних елементів. як:

«Передмова», «Побудова словника», «Умовні скорочення», український алфавіт. Після розгорнутої словникової статті подається необхідна інформація про «Лексикографічні джерела», «Список літератури, використаної в словнику». Наприкінці наводиться «Показчик слів», який допомагає користувачеві знаходити потрібні фрази.

Уперше в практиці українського словникарства автор здійснив комплексний підхід до лексикографування фразеологізмів, подаючи як найповнішу інформацію про синтаксичну специфіку реєстрової одиниці, вказуючи на семантичні та стилістичні особливості фрази за допомогою відповідних ремарок та цифрових позначок.

На мікроструктурному рівні вказано різновиди формування словникової статті: автономна фраза, фраза з низкою варіантів і відсилкові одиниці, а також послідовне наголошування усіх реєстрових фразеологізмів та їх уніфікація за граматично основними елементами: дієсловами (дієслівні фразеологізми), іменниками (іменникові фразеологізми), прикметниками (ад'єктивні фразеологізми), заголовними фразеологізмами із займенниками.

У словнику широко використовується різноманітне ремаркування, яке вказує на специфіку керування (*взя́ти в шóри ко́го, душі́ не чу́ти в ко́му*), синтаксичну роль ідіом (*ка́рти ви́класти ко́му, в ро́лі прис., за вся́ку ці́ну в ро́лі обст., на вида́нні у ро́лі означ.*) або стилістичні характеристики фразеологічних зворотів (*ви́лупи́ти ба́нькі вульг., Дамо́клів меч книж., зі́вка не да́ти ірон., квасна́ пате́тика зневажл. та ін.*).

Згодом Г. М. Удовиченко, збільшивши реєстр до 7500 одиниць, опублікував фундаментальний двотомний тлумачний «**Фразеологічний словник української мови**» (ФСУМ1) (1984), де лексикографував за алфавітним принципом, крім ідіом, велику кількість синтаксично сталих словосполучень, обґрунтувавши необхідність їхнього використання широким розумінням поняття *фразеологізм*. При цьому базові елементи макроструктури і мікроструктури цього словника було збережено, хоча з'явилися нові вимоги щодо упорядкування словникових статей і дотримання обов'язковості урахування семантичних і формальних ознак у фраземі.

Одним із найвагоміших здобутків української фразеографії кінця ХХ століття став академічний «**Фразеологічний словник української мови**» (ФСУМ2) у двох книгах (1993), реєстр якого містить близько 10000 фразеологічних одиниць з їх варіантним уживанням. Авторському колективу у складі В. М. Білоноженко, В. О. Винника, І. С. Гнатюк та інших українських лексикографів удалося застосувати *диференційований підхід* до вибору реєстрових одиниць: лексикографувалися лише ті фрази, що мають цілісне переосмислене фразеологічне значення з утратою компонентами своїх значень, виражають певні граматичні категорії, виступають у функції певного члена речення і зберігають постійний, відтворюваний за традицією компонентний склад.

Важливою макроструктурною характеристикою цього словника є використання структурно-граматичного принципу лексикографування фразеологізмів, що передбачає подання кожної реєстрової одиниці стільки разів, скільки в її складі повнозначних компонентів з усіма їх лексичними, видовими та словотвірними варіантами.

У аналізованому словнику на рівні мікроструктурних показників простежуються такі елементи словникової статті, як: заголовний компонент (опорне слово); реєстровий фразеологізм з його варіантами; синтаксична сполучуваність (при потребі); граматична позначка; стилістична позначка; тлумачення; цитатиллюстрації; деривати; відсилання на іншу форму за допомогою позначки *Пор.* (за наявності); синонім чи синоніми (за наявності); антонім чи антоніми (за наявності). На всіх компонентах, що входять до структури фразеологізмів, ставиться наголос. Словникові статті цієї праці можуть слугувати зразками практичного застосування знань теорії сучасної фразеографії. Наприклад: **ДУША: душі́ в ду́шу**. 1. з сл. ж і т и, з а ж і т и та ін. Дружно, у злагоді. Він [Семен Іванович] ..*частенько заглядав до брата на вечірній вогник. Брати жили, як то кажуть, душа в душу* (Рильський). Пор.: **як одна́ душі́**. С и н о н і м: у ладу́ (в 2 знач.). 2. з сл. г о в о р і т и, р о з м о в л я т и і под. Щиро, відверто. Під час практичних занять ..*можна було поговорити [з учителями] про все відкрито, душа в душу* (Гончар).

Важливим позитивом цього словника є вказівка на функціонування похідних утворень (дериватів), у яких основний компонент виступає в іншій – відмінній від основної, реєстрової – вихідній формі, хоча самі деривати не тлумачаться, а лише підтверджуються ілюстраціями.

Серед українських тлумачних словників навчально-методичного спрямування виділяється «**Фразеологічний словник української мови**» (ФСУМЗ) В. Д. Ужченка і Д. В. Ужченка (1998) з реєстром близько 2500 фразеологічних одиниць, при укладанні якого автори творчо поєднали алфавітний, гніздовий та структурно-граматичний принципи лексикографування фразем.

Дотримуючись нормативних вимог до базової мікроструктури лексикографічної праці, укладачі визначають основним компонентом словникової статті стрижневе (опорне) слово і констатують, що найчастіше у ролі стрижневого слова вживається перший іменник фразеологізму у найтиповішій формі або дієслово у формі інфінітива, а у межах гнізда фразеологізми розміщуються за алфавітом буквених знаків усіх слів, у тому числі варіантних та факультативних. Водночас, при виборі формули тлумачення враховується специфіка граматико-семантичної структури фраземи, що може визначатися словом-ідентифікатором (*в літах* – “немолодий”), вільним словосполученням (*плутати/сплутати* [всі] *карти* “розладнувати чий-небудь сподівання, плани”), описовим способом (*ні пуху ні пера́* “усталена форма побажання успіху в якійсь справі”) або комбіновано (*взя́ти бика́ (вола́) за роги́* “діяти рішуче, починаючи з головного”).

Довідкова частина реєстру словника як складник його макроструктури подається після умовної позначки • і складається з історико-етимологічних, культурно-етнічних коментарів та позамовних даних про реєстровий фразеологізм. Так, для фразеологізму *міряти на свій аршин кого, що і б\д*. “оцінювати кого-, щонебудь зі свого погляду, суб’єктивно” має такий вигляд: • *Аршин* – давня східнослов’янська міра довжини (0,711 м). Його робили з дерева й могли навмисне здовишувати чи робити коротшим.

На початку ХХІ століття українська фразеографія тлумачного типу поповнюється ще одним академічним вже однотомним «Словником

фразеологізмів української мови» (СФУМ) (2003) з реєстром 7922 одиниці з їх варіантними формами, укладачами якого стали В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук, Н. М. Неровня, Т. О. Федоренко.

Макроструктура цього словника складається з «Передмови», в якій подано відповідну інформацію про теоретичні засади побудови та структуру словника, список основних умовних скорочень, список скорочень літературних джерел, наведено українську абетку та «Показчик», де схарактеризовано кожен повнозначний компонент фразеологічної одиниці з відсиланням із вказівкою на місце опрацювання реєстрового фразеологізму.

У словнику формули тлумачення фразеологічного значення, що є основним елементом мікроструктурного рівня словника, узгоджено з належністю фразеологізму до того чи іншого лексико-граматичного розряду, його співвіднесеністю із словами певної лексико-семантичної групи (частини мови). Так, фразеологічна одиниця *зелéна вулиця*¹ “безперешкодний шлях у досягненні, доланні, у розвитку чого-небудь” має іменникову формулу тлумачення; прикметникове тлумачення подано при фраземі *такій собі* “який нічим не вирізняється серед інших; звичайний”; на дієслівну специфіку вказують фраземи *закопати свій талант* “занедбувати, не розвивати свої здібності”, *кляцати зубами* “дуже мерзнути” та ін.

На рівні мікроструктури цього словника варто відзначити широку мережу похідних фразеологічних утворень граматичного, лексичного й семантичного типів, які подаються меншим кеглем у кінці статті (після ілюстрацій) або в кінці значення полісемічного фразеологізму без тлумачення, але з підтвердженням ілюстративним матеріалом. Пор.: *У ПÓТІ ЧОЛÁ* “докладаючи великих зусиль; напружено, самовіддано”. *У ПÓТІ ЧОЛÁ СВОГО*. *Величезна кількість же малих людей, отих, що здобували у поті чола свого хліб...* (О. Довженко). *В ПОТУ́ ЛИЦЯ*. *Як праотець Адам, ходжу я тут за плугом, В поту лиця свій хліб насуцний їм* (П. Куліш).

Специфіка взаємодії макроструктурних і мікроструктурних характеристик у фразеографічних працях простежується й у тлумачних словниках, призначених для учнів загальноосвітніх шкіл, коледжів та інших навчальних установ, серед яких найчастіше вживаними серед користувачів є «**Фразеологічний словник школяра**» В. А. Забіяки та І. М. Забіяки (2007) з реєстром майже 200 фразеологізмів та «**Фразеологічний словник школяра**» Г. А. Домарецької (2013), реєстр якого містить більше 600 фразеологічних одиниць. У словниках лексикографовано найбільш уживані фразеологізми, що зустрічаються при вивченні програмового матеріалу.

Детальний аналіз структурного змісту фразеологічних словників тлумачного типу подано в тексті дисертації.

У 70–90-х роках ХХ ст. в українському мовознавстві активізувалася робота над укладанням фразеологічних словників перекладного типу. Теоретичні підвалини перекладної фразеографії, закладені в працях Н. Н. Амосової, В. В. Виноградова, О. В. Куніна, І. І. Чернишової, Л. С. Паламарчука, Л. Г. Скрипник та інших лінгвістів, дозволили авторам двомовних і багатомовних словників урахувати результати наукового опрацювання теорії перекладу і впровадити її результати в зіставленні української фразеології з фразеологією інших мов.

Встановлено, що базова мікроструктура перекладного фразеологічного словника відрізняється від мікроструктури фразеологічного словника тлумачного типу наявністю різних основних обов'язкових елементів, які її формують. Якщо у тлумачних словниках основоположним елементом є тлумачення, то в перекладних – основне смислове навантаження зорієнтовано на співвідносну одиницю перекладу в іншій мові, її максимальному співвідношенні з фразеологізмом іншої мови.

Якісно новий етап української перекладної фразеографії пов'язують із виходом у світ **«Англо-українського фразеологічного словника»** (АУФС) К. Т. Баранцева (1969) із реєстром 30000 фразеологічних одиниць. Цей словник відрізнявся від інших перекладних фразеографічних праць того часу не тільки макроструктурними характеристиками (принципами побудови, обсягом реєстру та ін.), а й мікроструктурними (способами подачі фразеологічного матеріалу, послідовною розробкою словникових статей, кожна з яких фіксує мовну одиницю у вихідній формі, поданням варіантних, синонімічних, антонімічних, близьких за значенням або за лексикою зворотів, полісемічних виразів).

Помітною подією в історії української фразеографії стало видання двотомного перекладного **«Німецько-українського фразеологічного словника»** (НУФС) В. І. Гаврися, О. П. Пророченко (1981) з реєстром понад 30000 одиниць. У цьому словнику також успішно реалізовано вимоги до базових елементів структури перекладної фразеографічної праці, зокрема співвідношення макро- і мікроструктурних елементів, причому автори наголошують на важливості побудови словникової статті, основою якої є вокабула – спільний компонент для лексикографування фразеологічного гнізда. На рівні мікроструктурних елементів відзначаємо використання трьох можливих варіантів перекладу: еквівалента, аналога чи описового відповідника, а також обов'язковість ремаркової частини.

Детальний аналіз структурно-семантичних особливостей цих та названих нижче перекладних фразеологічних словників подано у тексті дисертації.

Серед найвідоміших українських перекладних фразеологічних словників другої половини ХХ – початку ХХІ ст. треба назвати *іншомовно-українські* словники («Російсько-український фразеологічний словник» (1959–1971), «Англо-український фразеологічний словник» (2005), «Німецько-український фразеологічний словник (усталені порівняння)» (2005), «Нова розмовна лексика і фразеологія: Англо-український словник» (2010) та ін.), а також *українсько-іншомовні* («Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник» (1991), «Українсько-французький і французько-український фразеологічний словник» (2000), «Українсько-болгарський фразеологічний словник» (2011) та ін.). Причому кількість іншомовно-українських фразеографічних праць значно переважає кількість українсько-іншомовних, що пояснюється специфікою використання словника у навчальному процесі чи вивчення відповідної іноземної мови самостійно.

Більшість перекладних фразеологічних словників цього періоду мають методичне спрямування й укладаються як довідники і підручники. З практичних міркувань укладачі перекладних фразеологічних словників українсько-іншомовну частину поєднують в одній фразеографічній праці з іншомовно-українською, передбачаючи можливість кращого представлення фразеологічної специфіки зіставлюваних мов. Тому деякі з перекладних словників мають *попарні реєстри*

(«Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник» (1991), «Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь: Эмоции человека» (1994), «Українсько-французький і французько-український фразеологічний словник» (2000) та ін.).

У процесі укладання українських перекладних фразеологічних словників автори використовували переважно *алфавітний* («Англо-український фразеологічний словник» (1969; 2005), «Українсько-болгарський фразеологічний словник» (2011) та ін.) і *алфавітно-гніздовий* («Німецько-український фразеологічний словник» (1981) та ін.) принципи. Іноді алфавітно-гніздовий принцип поєднувався з елементами структурно-граматичного («Французько-український фразеологічний словник» (1987)), *алфавітно-стрижневий* («Російсько-український фразеологічний словник» (1959) та ін.), *алфавітно-тематичний* («Англо-український тематичний словник нової лексики та фразеології» (2013) та ін.).

Часто у структурі перекладних фразеографічних праць простежуються макроструктурні і мікроструктурні характеристики словників іншого типу, засвідчуючи можливість *комбінованого поєднання* ідеографічної, перекладної, тлумачної, енциклопедичної специфіки інформації у словниках тезаурусного типу. Важливими елементами макроструктури перекладних фразеологічних словників, як і тлумачних, є відповідні передмови.

Серед проаналізованих українських перекладних фразеологічних словників переважна більшість є *двомовними*, рідше зустрічаються *багатомовні словники*, у яких реєстрові одиниці зіставляються з фразеологічними відповідниками двох і більше споріднених або неспоріднених мов. Серед багатомовних словників переважають *тримовні* («Англо-українсько-російський словник усталених виразів» Л. М. Медведєвої та Н. Ю. Медведєвої (1992), «Українсько-англо-російський ілюстрований фразеологічний словник» І. Є. Намакштанської, О. В. Романової, О. Ф. Курочкіної (2007) та ін.), рідше укладаються *п'ятимовні* словники («Українсько-російсько-білорусько-болгарсько-польський словник порівнянь» О. П. Левченко (2011)).

Розділ третій «**Лексикографування системних відношень і явищ в українській тлумачній і перекладній фразеографії**» присвячено вивченню системних зв'язків сталих словосполучень в українській фразеографії, зокрема лексикографування фразеологічної полісемії, синонімії, антонімії, варіантності в аналізованих словниках.

Визначення функціонального статусу фразеологічних одиниць у мовній системі, зокрема їх вивчення в межах тематичних та фразеолого-семантичних груп уможливили фіксацію у фразеологічних словниках відношень та опозицій, які реалізуються на рівні багатозначності, синонімії, антонімії, варіантності.

Фіксації *полісемічних, синонімічних, варіантних, антонімічних* відношень у фразеографії передувала наукова дискусія і різні погляди на проблему багатьох вітчизняних і зарубіжних лінгвістів. Наукове обґрунтування і практичне впровадження теоретичних узагальнень цієї проблеми розглядаються у працях Л. Г. Авксентьєва, Н. Д. Бабич, О. М. Бабкіна, Ю. Р. Гепнера, М. Т. Демського, В. П. Жукова, О. В. Куніна, І. Я. Лепешева, Ф. П. Медведєва, В. М. Мокієнка, Н. М. Неровні, Л. Г. Скрипник, В. М. Телії, Ф. М. Янковського та інших лінгвістів.

Встановлено, що відношення та опозиції в межах реєстрових одиниць українських фразеологічних словників тлумачного та перекладного типів переважно лексикографуються як факультативні елементи мікроструктурного рівня, а у спеціальних семантико-парадигматичних словниках цей елемент стає базовим для укладання нормативної словникової статті.

Одним із важливих способів лексикографування *полісемії* у фразеологічних словниках є використання спеціальних *ремарок*, а саме, стилістичних: *насіпати солі на хвіст кому, грубо* [СФУМ], *як рак свісне ірон.* [ФСУМЗ], *альфа і омега чого, книжн.* [ФСУМЗ], *байдики* (байди, діал. гандри) *біти* [СФУМ]; граматичних: *брати на зубок кого* [ФСУМ1(I)], *набити оскóму чим, кому* [ФСУМ1(II)], *морочити голову чим, над чим, кому* [СФУМ], *датися знакі кому, чому* [СФСУМ] та синтаксичних: *в баранячий ріг скрутіти кого, у ролі прис.* [СУІ], *бабине літо в ролі підм., дод., означ.* [ФСУМ1(I)], *ходити хóдором у ролі прис.* [ФСУМ1(II)].

Крім ремаркування, важливим елементом мікроструктури аналізованих словників є *наголошування* полісемантичних фразеологічних одиниць. В академічних фразеологічних словниках тлумачного типу наголос ставиться на всіх компонентах, що входять до складу фразеологізму, хоч опорне слово наголошується лише при потребі розрізнення семантики фразеологічного вислову, наприклад: *ВІКИ на віки вічні* та *ВІКІ по віковічні вікі* [СФУМ], *ДУХУ з усього дóху і ДУХУ́ як (мов, náче) на духу́* [СФУМ]. У деяких випадках наголошуються тільки форми, що конкретизують певне поняття. Пор.: *ВИДА́ТИ світа не видáти* [СФУМ], *ЗОРІ́ від зорі́ до зорі́* [СФУМ].

Ще одним важливим способом лексикографування полісемічних фразеологізмів є подання у мікроструктурі словників так званих *супровідних слів*, що використовуються для уточнення семантичних характеристик реєстрової одиниці. Наприклад: *на всю зубу* (рідко *зубу*). 1. *зі сл. п а н, г о с п ó д а р і т. ін.* Великий, значний, справжній і т. ін. 2. *зі сл. ж і т и, п а н у в á т и і т. ін.* У розкошах, багатстві, заможнó. 3. *чого.* Багато, повно і т. ін. 4. *зі сл. л á я т и с я, в е р е щ á т и і т. ін.* Голосно, непристойно, дуже сильно. 5. *зі сл. п і т и, з а п і т и і под.* Нестримно, дуже сильно [СФУМ].

Фіксація *синонімічних* відношень у фразеологічних словниках кінця ХХ – початку ХХІ ст. відбувається з дотриманням загальних вимог до лексикографування тотожних чи близьких за значенням фразеологічних одиниць у межах основної словникової статті.

Найпошлідовніше це подається у спеціалізованому «Словнику фразеологічних синонімів» (СФС) М. П. Коломійця та Є. С. Регушевського (1988) з реєстром більше 300 синонімічних рядів, що охоплюють 2000 фразеологічних одиниць. Поєднуючи структурні вимоги семантико-парадигматичного і тлумачного словників, автори подають розширений ґрунтовний лексикографічний опис фразеологічних синонімів, використовуючи переконливу базу ілюстративного матеріалу. Напр.: *засоромитися* – (почервоніти від сорому) *спекти рака (раків); сором залив обличчя (лице) ч и є;* (страждати від докорів совісті) *сором (виідає, їсть) виїсть очі к о м у.* – *Дехто спік рака від тих гірких Грицькових докорів, а більше не додали ніякої ваги його речам* (Панас Мирний).

Системну репрезентацію фразеологічної синонімії спостерігаємо у академічному двотомному «Фразеологічному словнику української мови» (1993) (ФСУМ2), де автори у словниковій статті намагаються якомога послідовніше подавати фраземні синонімічні відповідники, аж до фіксації відповідних синонімічних рядів: **БІС: біс злизав** кого. Хто-небудь безслідно пропав, зник, кудись дівся. – *Сомка твого вже біс ізлизав – не бійсь, не викрутиться з запорозьких лап!* (П. Куліш). Синоніми: *і слід захопонує; і сліду не лишилося* (в 2 знач.); *тільки й бачили*.

Серед перекладних фразеологічних словників системна картина зіставної іншомовно-української фразеологічної синонімії найкраще подана у «Практичному англо-українському словнику фразеологічних синонімів» (ПАУСФС), укладеному Т. А. Березою, Л. М. Коцюк, О. С. Кулинським (2011) з реєстром понад 19000 фразеологічних одиниць. Зіставний момент синонімічних відношень у зіставляваних мовах фіксується авторами у 193 словникових статтях, що співвідносяться з відповідними широковживаними концептами *безлад, далечінь, злість, шкода, виживання* та ін. Наприклад: **Disorder/Безлад: absolute mess; stables of King Augeias; muddy the waters** “переввернути все догори дном; ходити на голові; догори ногами” та ін. А також: **Empty promise/Пуста обіцянка: eggs and promises are easily broken; broked promis; waste one’s words** “говорити слова на вітер; золоті гори обіцяти; масний на слова; обіцяного три роки ждуть” та ін.

Науковий підхід до лексикографування антонімічних відношень у фразеологічній системі української мови реалізовано у «Словнику фразеологічних антонімів української мови» (СФАУМ) В. С. Калашника і Ж. В. Колоїз (2001, 4-е вид. 2008), який містить 628 фразеологічних антонімів. Творчо поєднуючи вимоги до словників семантико-парадигматичного і тлумачного типів, автори у мікроструктурі словника часто подають інформацію про антонімічні відношення з коментарем про синонімічну специфіку відповідних фразем. Пор.: **держати хвіст бубликом // опустити крила** із значенням “зберігати почуття оптимізму”, що входить до синонімічного ряду з ілюстративним матеріалом: **бити лихом об землю; піднятися духом; тримати хвіст трубою**. – *Головне, Романе, держи хвоста бубликом! – міцно потиснув руку і подався з подвір’я Шмалія* (М. Стельмах); друге значення “втрачати почуття оптимізму” у синонімічному ряді: **опустити вуха; занепадати духом; опустити руки**. – *А ти був крила опустив: не журися, козаче, отаманом будеш*. (Ю. Збанацький).

Серед аналізованих тлумачних фразеологічних словників антонімічні відношення найпослідовніше фіксуються в академічному двотомному «Фразеологічному словнику української мови» (ФСУМ2) (1993), де автори у кінці словникової статті подають у розрядку слово – антонім і наводять відповідний фразеологізм без контексту. Пор. статтю: **мотуз’яна душі в кого, чия**. Хто-небудь позбавлений рис людської індивідуальності – боязкий, непринциповий і т. ін. – *Чи не страшно [в шахті] кажеш? Може й страшно. Дивлячись як кому. Коли ти ледащо, душа в тебе мотуз’яна.., тоді страшно* (Ю. Янов.). А н т о н і м: **душі не з лопуцька** або статтю **не йти з думки кому**. Хто-небудь не забуває, постійно згадує про когось, щось. А н т о н і м и: **покинути думку; вікинути з голови** та інші.

Що стосується лексикографування фразеологічної *варіантності*, яка не є обов'язковим елементом мікроструктури фразеологічних словників тлумачного і перекладного типів, то найкраще варіантність (фонетична, лексична, формальна, словотвірна) подана у «Фразеологічному словнику української мови» (ФСУМЗ) В. Д. Ужченка і Д. В. Ужченка (1998), де автори лексикографують варіантність за допомогою круглих дужок: *на вóза (на віз) не забере́ш (не складе́ш); накла́сти (наложі́ти) життя́м (головóю); гострі́ти (точі́ти) зу́би (зу́ба)* та ін.

Дуже рідко варіантність фразем подається в перекладних фразеологічних словниках української мови, зокрема у «Німецько-українському фразеологічному словнику» (НУФС) В. І. Гавриця й О. П. Пророченко (1981), де круглі дужки позначають варіантність компонентів німецьких фразеологізмів, які вводяться словом а б о, напр.: *ernste (або ehrliche) Absichten haben* “мати серйозні наміри (щодо одруження)”; *feuchte (або nasse) Augen bekommen (або haben, розм. kriegen)* “заплакати”; *kalten (або ruhigen) Blutes* “спокійно, холоднокровно” та ін.

ВИСНОВКИ

У висновках узагальнено основні положення та результати наукового дослідження.

Розвиток української фразеографії другої половини ХХ – початку ХХІ століть характеризується активним зацікавленням дослідників питаннями теорії і практики лексикографування фразеологічних одиниць, зокрема укладання різних типів фразеологічних словників. До цього часу питання фразеографічної теорії розглядалися переважно в передмовах до фразеологічних словників чи спеціальних наукових статтях, де автори зосереджували основну увагу на неоднозначності трактування поняття “фразеологізм” у лінгвістичній науці, принципах формування реєстру, визначенні нормативних вимог до якісних характеристик фразеологічного словника. Розробляючи теоретичні засади дослідження української фразеографії, науковці обґрунтували необхідність системного лексикографування фразеологічних одиниць з урахуванням їх семантичної і структурної специфіки, а також мети і завдань конкретного словника, передбачивши можливість використання нових методик укладання фразеологічних словників аж до застосування комп'ютерних технологій.

В українській фразеографії аналізованого періоду автори використовували різні принципи укладання словників: алфавітний, алфавітно-стрижневий, алфавітно-гніздовий, алфавітно-тематичний, структурно-семантичний, структурно-граматичний, вибір яких залежав від специфіки завдань і сфери застосувань словника. Для фразеологічних словників тлумачного типу основними принципами систематизації реєстрових одиниць та укладання словникових статей є алфавітно-гніздовий та структурно-граматичний, а для перекладних фразеологічних словників – алфавітний та алфавітно-тематичний.

Структурна параметризація українських фразеологічних словників тлумачного і перекладного типів характеризується тісною взаємодією і взаємозалежністю мікроструктурних елементів, що формують структуру словникової статті, вказуючи на специфіку дефініцій у тлумачному словнику чи перекладу у перекладному

словнику, подання дериватів, стилістичного чи граматичного ремаркування, типів ілюстративного матеріалу та ін., з макроструктурними елементами, які виявляються спільними для обох типів словників, визначаючи їх загальні завдання, зокрема формування реєстру, встановлення обсягу і призначення словника, принципів лексикографування реєстрових одиниць та ін.

При укладанні аналізованих фразеологічних словників автори застосовують низку способів і засобів лексикографування фразеологізмів, серед яких найчастіше використовуються такі: алфавітний порядок подання фразем у словниковому реєстрі, співвіднесеність фразеологічної одиниці з певною частиною мови і подання вихідної форми у тлумачному та перекладному словниках та її відповідника у перекладному словнику; фіксація специфіки відношень полісемії, синонімії, антонімії та варіантності у фразеологічному складі мови, а також їх реалізація за допомогою системи ремарок, що визначають історико-часові параметри, експресивно-емоційне забарвлення, сферу вживання, належність до певного мовного стилю. Крім того, важливими засобами лексикографування фразеологізмів є відображення їх синтаксичної сполучуваності, нормативного наголошування, використання супровідних слів, наведення ілюстративного матеріалу з дотриманням ієрархії та ін.

Лексикографування системних відношень і зв'язків в українських тлумачних та перекладних фразеологічних словниках відбувається з використанням методики, запозиченої з практики укладання семантико-парадигматичних словників, у яких враховано взаємодію смислового і логіко-граматичного підходів до аналізу семантичних характеристик фразем, їхній дериваційний потенціал і стилістичні характеристики. Якщо фразеологічна багатозначність лексикографується у досліджених словниках за тими ж параметрами, що й лексична, то лексикографування синонімічних відношень у фразеографічних працях відбувається з врахуванням того, що домінантою фразеосинонімічного ряду виступає лексема, значення якої є визначальним для фразем, близьких до основного значення. Антонімічні відношення у фразеологічних словниках лексикографуються рідко, переважно в словниках тлумачного типу, іноді в зіставному плані з синонімією.

Перспективи розвитку української фразеографії вбачаємо в удосконаленні методики лексикографування фразеологізмів у словниках різних типів, виробленні нормативних дефініцій різночастиномовних реєстрових одиниць, створенні нових фразеографічних праць академічного чи навчально-методичного спрямування з використанням новітніх інформаційних технологій і появі у світ нового покоління електронних фразеологічних словників.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВІДОБРАЖЕНО В ПУБЛІКАЦІЯХ:

у наукових фахових виданнях:

1. Корнієнко Л. М. З історії української діалектної фразеографії / Л. М. Корнієнко // Українське мовознавство: міжнародний наук. зб. – К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2012. – Вип. 42/1. – С. 185–193.

2. Корнієнко Л. М. Про синонімію у фразеологічних словниках / Л. М. Корнієнко // Мова і культура. (Наук. журнал). – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. – Вип. 16. – Т. IV (166). – С. 110–116.

3. Корнієнко Л. М. Лексикографування полісемії в українській фразеографії початку ХХІ ст. / Л. М. Корнієнко // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство): зб. наук. праць / [гол. ред. Н. Л. Іваницька]. – Вінниця: ТОВ «фірма «Планер», 2014. – Вип. 20. – С. 47–54.

4. Корнієнко Л. М. До питання про класифікацію фразеологічних словників української мови / Л. М. Корнієнко // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського: зб. наук. праць. – К.: «Освіта України», 2015. – Вип. 28. – С. 78–87.

5. Корнієнко Л. М. Українська перекладна багатомовна фразеографія: історія питання / Л. М. Корнієнко // Наукові праці: наук.-метод. журнал. – Вип. 266. – Т. 278. Філологія. Мовознавство. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. – С. 57–62.

у закордонних виданнях:

6. Корниенко Л. Н. Фразеологизмы с компонентом “любить” в русской и украинской лексикографии / Л. Н. Корниенко // Проблемы лексико-семантической типологии: сб. науч. трудов / под ред. А. А. Кретьова. – Воронеж, 2013. – Вып. 2. – С. 160–173.

АНОТАЦІЯ

Корнієнко Л. М. Українська фразеографія другої половини ХХ –початку ХХІ століть: тлумачні та перекладні словники. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – Київ, 2017.

У дисертації комплексно досліджено українську тлумачну та перекладну фразеографію другої половини ХХ – початку ХХІ ст. з урахуванням походження, структурних і функціональних характеристик фразеологічних одиниць, обґрунтовано теоретичні засади вивчення української фразеографії цього періоду в лінгвістичній науці, визначено принципи лексикографування фразеологізмів у тлумачних і перекладних словниках, встановлено макроструктурні й мікроструктурні характеристики лексикографічної параметризації фразем у аналізованих словниках, з'ясовано способи і засоби лексикографування фразеологічних одиниць, особливості лексикографування системних відношень фразем у структурі словників, а також визначено перспективи укладання нових українських фразеографічних праць.

Ключові слова: фразеологізм, фразеографія, словникова стаття, макроструктура, мікроструктура, тлумачний словник, перекладний словник.

АННОТАЦИЯ

Корниенко Л. Н. Украинская фразеография второй половины XX – начала XXI веков: толковые и переводные словари. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Институт языкознания им. А. А. Потебни НАН Украины. – Киев, 2017.

В диссертации комплексно исследовано украинскую толковую и переводную фразеографию второй половины XX – начала XXI веков с учетом происхождения, структурных и функциональных характеристик фразем. В работе обосновано теоретические основы изучения украинской фразеологии этого периода в лингвистической науке.

Установлено, что формирование реестра, количественное наполнение словарей, выбор способов и средств лексикографирования фразеологических единиц, границы их описания в различных типах фразеологических словарей существенно зависят от авторского понимания понятия «фразеологизм» и прикладного использования словаря.

Основательно проанализировано более 70 украинских фразеологических словарей различных типов и видов, учитывая особенности их применения, с целью классифицирования их семантических и структурных характеристик. В зависимости от цели и назначения, словари дифференцируются на одноязычные (толковые, диалектные, терминологические, индивидуально-авторские, семантико-парадигматические, тематические словари), двуязычные (иноязычно-украинские и украинско-иноязычные) и многоязычные, в которых сопоставляются фразеологические системы трёх и более родственных или неродственных языков.

Структурная параметризация исследованных фразеологических трудов позволяет установить их макроструктурные и микроструктурные характеристики, которые отражают специфику общего построения словаря, структуру словарной статьи, мотивируют выбор дефиниции, средств и способов лексикографирования фразеологизмов, системную взаимосвязанность структурных элементов.

В работе определены основные принципы лексикографирования фразеологических единиц (алфавитный, алфавитно-гнездовой, алфавитно-тематический и др.), установлены особенности взаимодействия семантики и структуры фразем при формировании словарных статей, изучены экспрессивно-эмоциональные параметры реестровых единиц, а также проанализирована специфика синтаксической сочетаемости сопроводительных слов и системы ремарок.

При лексикографировании системных отношений (полисемии, синонимии, антонимии, вариантности) в толковых и переводных фразеологических словарях авторы используют комплексную методику, которая учитывает особенности смыслового и логико-грамматического подходов к анализу семантических характеристик реестровых фразеологизмов, включая соответствующий набор дериватов с их различными видоизменениями.

Исследование специфики структурной параметризации украинских толковых и переводных словарей, разработка научно обоснованных формул толкования или перевода в словарных статьях значительно ускорят процесс создания современных электронных фразеологических словарей, которые предопределят быстрый поиск и использование необходимой информации.

Ключевые слова: фразеологизм, словарь, фразеография, словарная статья, макроструктура, микроструктура, толковый словарь, переводной словарь.

ABSTRACT

Korniienko L. N. Ukrainian Phraseography second half of XX – beginning of XXI centuries: the monolingual and translation dictionaries. – Manuscript.

Thesis for the Candidate's Degree in Philology. Speciality 10.02.01 – Ukrainian Language. – O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the Ukraine National of Science. – Kyiv, 2017.

The thesis comprehensively studied Ukrainian monolingual and translated phraseography second half of XX – beginning of XXI centuries on the basis of origin, structural and functional characteristics of the phrases, grounded theoretical background study of the Ukrainian phraseography this period in the linguistic science, defined the principles of lexicography idioms in monolingual and translation dictionaries, established macrostructural and microstructural characteristics of lexicographical parameterization of idioms in analyzed dictionaries, found ways and means of lexicography of idioms and features lexicography of systemic relations of the phrasems in the structure of dictionaries, and also identified the prospects of concluding of new Ukrainian phraseography works.

Key words: idiom, phraseography, dictionary entry, macrostructure, microstructure, monolingual dictionary, translation dictionary.